

Werkmap fonemisch bewustzijn

Aan de slag met klanken en letters in groep 1 en 2

Mariët Förrer

Susanne Huijbregts

Monica de Wit

CPS

Onderwijsontwikkeling en advies

Inhoud

Voorwoord	5
1. Klanken en letters in groep 1 en 2	7
1.1 Lezen is belangrijk.....	7
1.2 Leesonderwijs op de basisschool	7
1.3 Een goede leesstart in groep 1 en 2.....	9
1.4 Taalontwikkeling van het jonge kind: de doelen	9
1.5 Fonologisch en fonemisch bewustzijn.....	16
1.6 Fonemisch bewustzijn en leren lezen	17
1.7 Letterkennis	17
1.8 Risicoleerlingen.....	19
1.9 Verder in groep 3.....	20
2. Vaardigheden rond klanken en letters	21
2.1 Overzicht van vaardigheden in deze map.....	21
2.2 Fonologisch bewustzijn	22
2.3 Fonemisch bewustzijn	23
2.4 Letterkennis	24
2.5 Letters leren	24
2.6 Schrijven.....	29
3. Werken met klanken en letters in de praktijk	31
3.1 Uitgangspunten	31
3.2 Gehele en kleine groep.....	35
3.3 Betekenisvolle context	35
3.4 Het belang van visuele ondersteuning	35
3.5 Fonemisch bewustzijn en woordenschat	36
3.6 Een stimulerende lees- en schrijfomgeving	36
3.7 Effectieve instructie en het IGDI-model	36
3.8 Bestaande, extra ondersteunende materialen	39
4. Planning en organisatie	41
4.1 De aanpak in de groepen.....	41
4.2 De aanpak in groep 1.....	41
4.3 De aanpak in een combinatiegroep 1 en 2.....	43
4.4 De aanpak in groep 2.....	43
4.5 Ordening van de activiteiten.....	44
4.6 Opbouw van de activiteiten.....	45
4.7 Fonemen en oefenwoorden	46
4.8 Controletaken en landelijk genormeerde toetsen	49

5. Activiteiten	51
Fonologisch bewustzijn	
5.1 Luisteren	51
5.2 Zinnen en woorden	69
5.3 Rijmen	87
5.4 Klankgroepen	105
Fonemisch bewustzijn	
5.5 Isoleren van klanken	119
5.6 Synthese van klanken	137
5.7 Analyse van klanken	153
5.8 Manipuleren van klanken	163
Letterkennis	
5.9 Letterkennis	173
6. Literatuur	197
6.1 Bronnen	197
6.2 Praktische publicaties voor leerkrachten	200
6.3 Informatie over activiteiten rond klanken en letters	201
6.4 Bundels met rijmpjes, liedjes en versjes	203
6.5 Toetsen	204
Bijlagen	205
Bijlage 1: Checklist thuissituatie en taalontwikkeling	205
Bijlage 2: Jaarplanning groep 1 en 2	209
Bijlage 3: Registratie- en planningsformulier voor de gehele groep	211
Bijlage 4: Registratie- en planningsformulier kleine groep	212
Bijlage 5: Klankgroepkaartjes	213
Bijlage 6: Rijmmemory	214
Bijlage 7: Klankkaartjes	220
Bijlage 8: Hoe spreek ik de letters uit?	223
Bijlage 9: Letterkaartjes	224
Bijlage 10: Oefenwoorden	226
Bijlage 11: Oefenwoorden per thema	254
Bijlage 12: Controletaak: Voorbereiding fonemisch bewustzijn	261
Bijlage 13: Controletaak: Fonemisch bewustzijn	265
Bijlage 14: Registratie- en planningsformulier gehele groep	270

Voorwoord

Vaardigheden rond klanken en letters zijn een belangrijk onderdeel van de ontwikkeling van geletterdheid in groep 1 en 2 en dragen bij aan een goede leesstart in groep 3. De ontwikkeling van deze vaardigheden gaat doorgaans niet vanzelf. Daarom is het verstandig in groep 1 en 2 gericht met klanken en letters aan de gang te gaan.

In 2001 heeft CPS Onderwijsontwikkeling en advies de werkmap *Fonemisch bewustzijn, Werkmap voor leerkrachten van groep 1 en 2 van de basisschool* uitgebracht. Deze werkmap is goed ontvangen door de mensen in de onderwijspraktijk en wordt al jarenlang op veel scholen in groep 1 en 2 met plezier en succes gebruikt. Met name het praktische karakter van de map wordt gewaardeerd. Scholen die dagelijks werken met de map, merken dat het fonemisch bewustzijn en de letterkennis van de leerlingen in groep 1 en 2 aanzienlijk toeneemt en rapporteren betere leesresultaten in groep 3.

De versie uit 2001 is geactualiseerd en uitgebreid in 2008 en opnieuw in 2011. De titel van de werkmap is nu: *Werkmap Fonemisch bewustzijn, Aan de slag met klanken en letters in groep 1 en 2*. De map die nu voor u ligt kenmerkt zich door een heldere opbouw van vaardigheden rond klanken en letters, goed opgebouwde en duidelijk uitgewerkte activiteiten en een overzichtelijke en gebruiksvriendelijke indeling. In deze versie van de map vindt u bovendien: informatie over de beheersingsdoelen taal (zie www.taalenrekenen.nl), een overzicht van de taalontwikkelingsdoelen van het jonge kind met daarin bij elk doel aangegeven welke informatie en activiteiten deze werkmap biedt, informatie over de zes kenmerken van effectief onderwijs en een registratie- en planningsformulier voor de gehele groep.

Niet extra maar aanvullend

In nieuwe taalprogramma's voor groep 1 en 2 zijn spelletjes en oefeningen opgenomen om te werken aan fonemisch bewustzijn. Dit is een positieve ontwikkeling. De *Werkmap Fonemisch bewustzijn* biedt nog steeds een aanvulling op deze programma's, met name door de heldere leerlijn en de overzichtelijk uitgewerkte en gemakkelijk uit te voeren activiteiten.

De opbouw van deze werkmap

In hoofdstuk 1 gaan we in op het belang van activiteiten met klanken en letters in groep 1 en 2. Dit hoofdstuk is een kort theoretisch kader. Hoofdstuk 2 geeft een overzicht van de vaardigheden rond klanken en letters die in de werkmap worden uitgewerkt. Ook wordt aandacht besteed aan het leren van letters en het schrijven door kleuters. Hoofdstuk 3 gaat over de aanpak in groep 1 en 2 en geeft didactische uitgangspunten en aanwijzingen die bij activiteiten rond klanken en letters belangrijk zijn. In hoofdstuk 4 komt de planning en organisatie van activiteiten aan de orde. In hoofdstuk 5 worden per vaardigheid activiteiten beschreven die van makkelijk naar moeilijk zijn geordend. De bijlagen in deze map bieden u allerlei praktische kennis- en hulpmiddelen ten behoeve van de activiteiten.

Hoe kunt u deze werkmap gebruiken?

Deze werkmap kan op twee manieren worden gebruikt.

Ten eerste als een programma waarbij u drie tot vijf keer per week aandacht besteedt aan het oefenen van het fonemisch bewustzijn. In de vaardigheden en de activiteiten zit een opbouw van makkelijk naar moeilijk. Deze gestructureerde werkwijze raden we aan voor groepen met veel risicoleerlingen.

Ten tweede als een bronnenboek waarin een duidelijke leerlijn beschreven is voor het oefenen van het fonemisch bewustzijn. Afhankelijk van de ontwikkelingsbehoeften van de leerlingen in de groep kiest u zelf oefeningen die op dat moment nodig zijn. Een voorwaarde voor deze aanpak is dat de leerkracht goed zicht heeft op de taalontwikkeling van kinderen en de kennis van de leerlijn fonemisch bewustzijn in het bijzonder.

Werken aan de ontwikkelingsgebieden

De *Werkmap Fonemisch bewustzijn* vormt een vrijwel complete leerlijn voor het taalonderwijs in de groepen 1 en 2 van de basisschool. In paragraaf 1.4 leest u hier meer over en vindt u het schema *Taalontwikkeling van het jonge kind: de doelen*. In dat schema staat in de laatste kolom beschreven welke onderdelen uit de werkmap betrekking hebben op de betreffende (sub)domeinen. Niet voor elk (sub)domein is informatie en materiaal in deze werkmap opgenomen, maar met aanvullende activiteiten - die in de praktijk elke kleuterleerkracht aanbiedt - voldoet u geheel aan alle beheersingsdoelen die zijn uitgewerkt door SLO, nationaal expertisecentrum leerplanontwikkeling.

Wij wensen u veel succes en plezier bij het gebruik van de werkmap.

Mariët Förrer
Susanne Huijbregts
Monica de Wit

5.1 Luisteren

Nummer	Naam activiteit	Doel
1.	Koe, waar ben je?	De leerlingen wijzen de plaats van het geluid aan, waarvan ze de geluidsbron niet zien.
2.	Wat hoor je allemaal?	De leerlingen luisteren aandachtig naar verschillende geluiden. Ze herkennen en onthouden de geluiden.
3.	Fluister en luister	De leerlingen luisteren aandachtig naar woorden (en zinnen) en zeggen ze vervolgens duidelijk en correct na.
4.	Doe, zeg en zing mij na!	De leerlingen zeggen of zingen vreemde geluiden, woorden en zinnen (bijvoorbeeld in een vreemde taal) na.
5.	Gebarentaal	De leerlingen onderscheiden auditief (op gehoor) één of meer trefwoorden in een reeks van woorden of zinnen.
6.	Wat hoor ik na elkaar?	De leerlingen onthouden woorden auditief (op gehoor) in de juiste volgorde.
7.	Welke woorden zijn hetzelfde?	De leerlingen herkennen en onderscheiden woorden auditief (op gehoor) op basis van één verschillende klank.

2. Wat hoor je allemaal?

Vaardigheid

Luisteren.

Doel

De leerlingen luisteren aandachtig naar verschillende geluiden. Ze herkennen en onthouden de geluiden.

Materiaal

Ongeveer zes muziekinstrumenten (bijvoorbeeld een woodblock, triangel, tamboerijn, trommel, bellenstokje, sambabal, klepper of mondharmonica) verschillende voorwerpen en een blinddoek.

Varianten: CD met geluiden of geluiden van internet.

Vorbereiding

Verzamel de materialen en neem eventueel zelf een aantal geluiden op (typen op een toetsenbord, de voeten vegen, de kraan open draaien, in een kopje roeren, het rinkelen van de telefoon, touwtje springen, de grasmaaier et cetera).

Aandachtspunten

- Ga met de leerlingen in een kring zitten.
- U kunt deze oefening tijdens een muziekles uitvoeren.
- Noteer na afloop welke leerlingen moeite hebben met de activiteit.

Werkwijze

Inleiding

Vertel de leerlingen dat ze nu een minuut stil zijn en gaan luisteren naar alle geluiden in en rond het klaslokaal. De kinderen sluiten hun ogen. Na een minuut vertellen ze wat ze allemaal hebben gehoord; bijvoorbeeld het tikken van een klok, voetstappen, vogels, het blaffen van een hond, auto's, geluiden uit de andere klas et cetera. Vertel de kinderen dat je geluiden herkent omdat je ze vaker hebt gehoord.

Kern

Deel een aantal muziekinstrumenten aan de kinderen uit. Om de beurt laten de kinderen horen hoe het instrument klinkt en ze vertellen erbij hoe het instrument heet. Een leerling in het midden van de kring krijgt een blinddoek om. U wijst om de beurt een kind aan dat op het muziekinstrument speelt. Dan mag het kind in het midden de blinddoek afdoen en het muziekinstrument aanwijzen en benoemen. Herhaal dit een aantal keren. Wijs vervolgens drie kinderen aan die op hun muziekinstrument spelen. Het kind in het midden van de kring mag de blinddoek afdoen en moet nu de drie muziekinstrumenten in de juiste volgorde aanwijzen en benoemen. Geef verschillende leerlingen een beurt.

Afsluiting

Leg verschillende voorwerpen (bijvoorbeeld een pen, sleutel, gum, kraal, bal of krijtje) in de kring. Laat de voorwerpen één voor één op de grond vallen. De leerlingen moeten goed luisteren. Een leerling krijgt een blinddoek om. U laat nu een voorwerp vallen. De leerling moet op gehoor raden wat het is.

Varianten

- Van makkelijk naar moeilijk: hoe meer verschillende geluiden achter elkaar hoe moeilijker de oefening wordt.
- Laat allerlei geluiden horen. Laat de kinderen raden welke geluiden het zijn. U kunt hierbij gebruik maken van bestaande materialen zoals het geluidenlotto (Penta) of Luistervink (Rolf).
- Vraag de leerlingen het eerste of het laatste geluid te benoemen.
- Om de beurt krijgen de leerlingen een blinddoek om. Laat een aantal muziekinstrumenten achter elkaar horen. Herhaal het nog een keer en laat dan een muziekinstrument weg. De leerling moet raden welk muziekinstrument hij/zij niet heeft gehoord.
- Ter afsluiting kunt u ook gezamenlijk een liedje zingen en erbij op de muziekinstrumenten spelen.

5.5 Isoleren van klanken

Nummer	Naam activiteit	Doel
1.	Stibbelland	Leerlingen herkennen woorden met een bepaalde begin-/midden-/eindklank.
2.	De klanken van je naam	De leerlingen herkennen de eerste en de laatste klank van hun naam.
3.	Hoor je de klank in het woord?	De leerlingen herkennen een klank in een woord.
4.	Waar hoor je de klank in het woord?	De leerlingen geven aan of ze een klank aan het eind, aan het begin of in het midden van een woord horen.
5.	Klanken sorteren	De leerlingen sorteren woorden op begin-/midden-/eindklanken en benoemen de klanken.
6.	Wat hoor je aan het eind (begin of midden)?	De leerlingen herkennen en benoemen de eindklank, beginklank en middenklank van een woord.

3. Hoor je de klank in het woord?

Vaardigheid

Isoleren van klanken in een woord.

Doel

De leerlingen herkennen een klank in een woord.

Materiaal

Letterkaartjes en woordkaartjes: woord + illustratie.

Voorbereiding

Bedenk reeksen van woorden waarin een bepaalde klank afwisselend wel of niet voorkomt. Kies zoveel mogelijk woorden die te maken hebben met het thema waar u in de groep aan werkt. Verzamel zo mogelijk ook woordkaartjes bij de woorden.

Aandachtspunten

- Ga met de leerlingen in een kring zitten.
- Noteer na afloop welke leerlingen moeite hebben met de activiteit. Let op bij welke klanken dat het geval is.
- Gebruik alleen klankzuivere km-, mk-, mkm- woorden zoals: koe, op, haar (zie bijlage 10 en/of 11).

Werkwijze

Inleiding

Vertel de leerlingen dat ze heel goed naar u moeten luisteren. U noemt telkens een klank (bijvoorbeeld /m/) en laat het letterkaartje zien. Daarna noemt u een woord (bijvoorbeeld raam). U laat tegelijk ook het woordkaartje zien. Hoor je de /m/ in het woord raam? Hoor je de /m/ in het woord roos?

Noem nu een andere klank (bijvoorbeeld /oe/) en het woord boek. Laat weer het letterkaartje en het woordkaartje zien. Hoor je de /oe/ in het woord boek? Hoor je de /oe/ in het woord poes? Hoor je de /oe/ in het woord huis?

Kern

Na een aantal woordreeksen met woordkaartjes gaan de leerlingen nu alleen door te luisteren proberen of ze de klank wel of niet in een woord horen. Laat steeds wel het letterkaartje van de letter zien.

We gaan nu nog een keer luisteren of we de /m/ horen. Ik zeg de woorden één voor één. Als je de /m/ in het woord hoort mag je klappen. U kunt de leerlingen allemaal mee laten doen of beurten geven.

/m/ spreek de klank duidelijk uit en laat het letterkaartje zien

- raam-roos-vlieg-mug-mooi-ook-kom-kok

/oe/ spreek de klank duidelijk uit en laat het letterkaartje zien

- boek-poes-huis-deur-stoep-raam-kip-koe

/r/ spreek de klank duidelijk uit en laat het letterkaartje zien

- roos-bok-mier-rij-poes-oor-zuur-tik

/k/ spreek de klank duidelijk uit en laat het letterkaartje zien

- sok-zon-kip-mok-vis-lak-kuit-kei

Moeilijker:

/ui/ (het verschil /ui/ /eu/ en /ou/ is moeilijk):

- uit-zout-kus-uil-reus-kuip-lui-kou

/a/ (het verschil tussen /a/ en /aa/ is moeilijk):

- kam-raak-af-aan-in-jas-mok-hap

Afsluiting

Hoor ik de klank in mijn naam? Alle leerlingen gaan staan. U vraagt bijvoorbeeld: 'hoor je de /s/ in je naam?' De leerlingen die geen /s/ in hun naam horen, moeten gaan zitten. Dan vraagt u bijvoorbeeld aan de leerlingen die zijn overgebleven: 'Hoor je de /a/ in je naam?'. De leerlingen die geen /a/ in hun naam horen, moeten gaan zitten. Ga zo door, totdat er een leerling is overgebleven. Speel het spel nog een (paar) keer, maar noem dan andere klanken.

Variant

U kunt de activiteit moeilijker maken door mmkm-, mkmm-woorden in de woordreeksen te noemen.

Kern

Noem telkens twee woorden die op elkaar lijken. Schrijf de woorden ook op.
Welke klank is erbij gekomen in het tweede woord? Is de klank erbij gekomen aan het begin of aan het eind van het woord?

- op-dop
- er-ver
- doe-doek
- aal-zaal
- bui-buig
- ik-sik
- oog-boog
- reu-reuk

Afsluiting

Gebruik bovenstaande woorden nog een keer, maar begin nu met het tweede woord.
Bedenk de toegevoegde klank. Wat is dop zonder /d/? Wat is boog zonder /b/?

5.9 Letterkennis

Nummer	Naam activiteit	Doel
1.	Een nieuwe letter	De leerlingen kunnen de nieuwe letter aanwijzen en benoemen.
2.	De lettertafel	De leerlingen kunnen de nieuwe letter aanwijzen en benoemen.
3.	De letters van mijn naam	De leerlingen kennen letters die in hun namen voorkomen.
4.	Zoek de letter ...	De leerlingen kunnen de nieuwe letter aanwijzen en benoemen.
5.	Woorden met de letter...	De leerlingen kunnen woorden bedenken waar een bepaalde letter in voorkomt.
6.	Introductie van de lettermuur	De leerlingen weten wat letters zijn en dat de klanken in onze taal weergegeven worden door lettertekens.
7.	Themawoorden op de lettermuur	De leerlingen kunnen themawoorden een plaats geven op de lettermuur.
8.	Plaatjes sorteren naar beginletter	De leerlingen benoemen letters.
9.	Letterspelletjes	
	9.1 Letters sorteren	De leerlingen benoemen letters.
	9.2 Letterbingo	De leerlingen wijzen letters aan en benoemen ze.
	9.3 Lettermemory	De leerlingen benoemen letters.
	9.4 Spelen met letterkaartjes	De leerlingen benoemen letters en bedenken.
	9.5 Spelen met letterdobbelstenen	De leerlingen benoemen letters en bedenken een woord dat met de letter begint.

4. Zoek de letter...

Vaardigheid

Letters aanwijzen, letters benoemen.

Doel

De leerlingen kunnen de nieuwe letter aanwijzen en benoemen.

Materiaal

Potloden, gum, kopieën van een kort verhaal of versje.

Vorbereiding

Zoek een liedje, rijmpje, versje of kort verhaaltje dat past bij het thema. U kunt ook dezelfde tekst gebruiken die u ook voor de introductie van de letter hebt gebruikt. Vergroot de tekst tot A3-formaat en maak voor elke leerling een kopie. Schrijf zelf ook de tekst op een grote flap of toon de tekst op het digibord.

Aandachtspunten

- Noteer na afloop welke leerlingen moeite hebben met de activiteit.
- Deze activiteit duurt langer dan 10 minuten.
- Let op dat u de letters uitspreekt zoals ze klinken (zie bijlage 8).

Werkwijze

Inleiding

Lees de tekst voor en wijs tegelijkertijd aan wat u leest. Praat met de kinderen over de inhoud. Lees de tekst nog een keer waarbij de kinderen meelesen.

Kern

Refereer aan de centrale letter en de woorden die de kinderen daar al bij hebben bedacht. Schrijf de letter nog een keer op de flap of het (digi)bord. Refereer aan de lettertafel en wijs ook de letter aan op de lettermuur. Geef aan dat de kinderen nu zelf op zoek gaan naar deze letter in een tekst. De leerlingen gaan aan hun tafel zitten. Elke leerling krijgt een kopie van het verhaal. De opdracht is de centrale letter in het verhaal te omcirkelen.

Afsluiting

Laat de leerlingen in tweetallen hun werk vergelijken: hebben ze alle letters gevonden? Sluit met elkaar af door op de grote flap voor de groep de letters te laten omcirkelen.

Variant

Bij deze activiteit kan de opdracht zich toespitsen op de letters aan het begin van het woord, maar het wordt moeilijker wanneer ook gelet moet worden op de letters aan het eind van een woord of in het midden van het woord. De leerkracht kan hierin differentiëren.

